

३. सरकार

* प्रस्तावना :-

सरकार हा राज्याच्या निर्मितीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सरकारशिवाय राज्यसंस्थेचा विचार करता येत नाही. राज्याच्या उद्देश्य पूर्ण करणे, देशामध्ये व्यावसायिक सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, देशाची व नागरिकांची सुव्यवस्था करणे, संस्थांमध्ये सरकार होय. प्लेटो आणि अरिस्टॉटलने राज्याला मोठ्याची किंवा लहानाची म्हणून ३ प्रमाणात विवकी आहे. जलान चालविण्यासाठी, ताळाच्याची किंवा सुकाण्याची आवश्यकता असते त्या प्रमाणे राज्याला विवकी होय. त्यासाठी सरकारची आवश्यकता असते.

व्यवहारामध्ये राज्य आणि सरकार हे दोन्ही शब्द समान अर्थाने वापरले जातात परंतु या दोन्ही संकल्पना भिन्न आहेत. राज्यसंस्थेकडे सार्वभौमत्व असते. सरकारकडे सार्वभौमत्वाचा अभाव असतो. राज्य असूनही तर सरकार नसू शकते. राज्याची व्याप्ती जास्त आहे तर सरकारची व्याप्ती मर्यादित आहे. राज्यसंस्था स्थिर कायम स्वभावाची असते तर सरकार अस्थिर व सतत बदलणारी असते. राज्यामध्ये, राज्यासाठी लोकसंख्या, भू-प्रदेश, सरकार व सार्वभौमत्वाची आवश्यकता असते. तर सरकारमध्ये कार्येदंडक, कार्यकारीदंडक व न्यायसंज्याचा समावेश होतो.

* सरकारचा अर्थ व व्याख्या :-

सरकारला संश्र्मीमध्ये Government असे म्हणतात. Government हा शब्द ग्रीक भाषेतील कायबरनेटीस Kybernetes या शब्दापासून तयार झालेला आहे. ग्रीक भाषेत त्याचा

अर्थ सुकावू हाती धारणार असो आहे. त्यावरूनच राज्यपालांवर किंवा राज्याचा उद्देश्य ठरवून करणे संस्था म्हणजे सरकार होय. असा अर्थ सरकारच्या सांगितला जातो. व्यापक अर्थाने शासनसंस्था म्हणजे कार्यदेमंडक, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ होय. संकुचित अर्थाने कार्यकारी मंडळ म्हणजे सरकार होय. राज्याच्या सार्वभौम मतेच्या वापर राज्याच्या वतीने सरकारद्वारे केला जातो.

राज्यामध्ये शांतता, सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी व्यापक नियंत्रण ठेवण्यासाठी आत्मनिर्वाण आत्मनिर्वाण संस्था म्हणजे सरकार होय. सरकारबाबत अनेकांनी व्याख्या केलेली आहे ती खालीलप्रमाणे -

1. **ए. अप्पा दोरई :-**

राज्याची इच्छा निश्चित करणे यंत्रणा म्हणजे सरकार होय.

2. **गार्गेश :-**

त्या मते, सरकार राज्याची अशी यंत्रणा आहे जी, ज्याद्वारे राज्याच्या उद्देश्याची पूर्तता होते.

* **सरकारचे अंग :-**

राज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची शासन व्यवस्था असली तरी त्या शासनामध्ये कार्यदेमंडक कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे तीन अंग महत्त्वाचे असतात. कार्यदा तयार करणे मंडळास कार्यदेमंडक असं म्हणतात. कार्यदाची

अंमनवजावनी करणाया मंडकास कार्येशरी मंडक
असे म्हणतात. व कायद्याचा अर्थ नावणाया
मंडकास न्यायमंडक असे म्हणतात.

1) कायदेमंडक :- कायदेमंडक हे शासनाचे
किंवा सरकारचे महत्त्वाचे अंग आहे. लोकशाही
शासनव्यवस्थेचा शिक्कर करणाऱ्या देशात कायदे-
मंडकांना अनिराय महत्त्व असते. राज्याची इच्छा
किंवा उद्देशा कायद्यातून व्यक्त करणे किंवा त्या
दृष्टीने कायदा तयार करणे हे कायदेमंडकाचे महत्त्वाचे
अंग आहे. या कायदेमंडकात लोकशाही शासनव्यवस्था
जन्मतेकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्रतिनिधीकडून
विशिष्ट कक्षासाठी निवड केली जाते. प्राचीन काळापा-
सून ते आजपर्यंत प्रतिनिधीची निवड करून राज्य
कारभारासाठी कायदा किंवा नियम तयार केला जातो.
जन्ता आपला प्रतिनिधी निवडून प्रतिनिधीच्या माफिन
म्हणजेच कायदेमंडकाच्या माफिन सरकार नियंत्रण
ठेवत असते. सारतामध्य या कायदेमंडकातून संसद
असे म्हणतात. उच्चमध्य पार्लमेंट अमेरिकेत
काँग्रेस, स्वित्झर्लंडमध्ये सांघीक कायदेमंडक, चीनमध्ये
राष्ट्रीय जनकाँग्रेस, जपान मध्ये डाइट असे
म्हणतात.

* कायदेमंडकाचे प्रकार :- कायदेमंडकाचे एकूण व
द्विकृती कायदेमंडक असे दोन प्रकार पडतात. एकूण व
कायदेमंडक म्हणजे कायदेमंडकाचे त्या देशामध्ये
एकाच सभाकडे राखण्यातील तर त्यास एकूण व

एकगृही कायदेमंडळ

कायदेमंडळ म्हणतात. चीन, रशिया, फिनलंड, मॉन्टेनेपाक या देशांमध्ये एकगृही कायदेमंडळ आसता आहे.

1. एकगृही कायदेमंडळाचे गुण :-

1. कायदा जलद गतीने तयार होतो.
 2. पुनर्आवृत्तीचा दोष नसतो.
 3. विकासाला चालना मिळते.
 4. खर्चात बचत होते.
 5. निर्माण झालेल्या समस्या त्वरित सोडवता येतात.
 6. जबाबदारी निश्चित होते.
- इ. गुण एकगृही कायदेमंडळाचे दिसून येतात.

2. एकगृही कायदेमंडळाचे दोष :-

1. एका सभागृहाची बहुमतांनी निर्माण होते.
2. एकाच सभागृहावर सभागृहाचा ताण पडतो.
3. दोष पुर्ण कायद्याची निर्मिती होते.
4. तशे प्रतिनिधीचा अभाव असतो.
5. सर्व स्तरातील प्रतिनिधीचा अभाव असतो.
6. संघ राज्यासाठी द्विगृही कायदेमंडळ आवश्यक असते.
7. दुसऱ्या सभागृहाच्या नियंत्रणाचा अभाव होऊ शकतो.

इ. अनेक दोष कायदेमंडळाचे आहेत.

* द्विगृही कायदेमंडळ :- एक निवृत्त व्यक्ती *
 कायदेमंडळाचे दोन सभागृह असतील तर त्या कायदेमंडळाना द्विगृही कायदेमंडळ असे म्हणतात. ब्रॅनड, भारत, अमेरिका आस्ट्रेलिया इ. अनेक देशांमध्ये द्विगृही कायदेमंडळाचा स्वरूप किना आहे.

* द्विगृही कायदेमंडळाचे गुण :-

- एकगृही कायदेमंडळाचे जे दोष आहेत तेच द्विगृही कायदेमंडळाचे गुण आहेत त्यामध्ये
1. एका सभागृहाची हुकूमवाही निर्माण होत नाही.
 2. कार्यचा ताण पडत नाही.
 3. चांगल्या कायद्याची निर्मिती होते.
 4. तज्ञ प्रतिनिधीचा समावेश होतो.
 5. समाजातील सर्व स्तरातील प्रतिनिधीत्व प्राप्त होते.
 6. संघराज्यासाठी उपयुक्त असते.
 7. नोकृहिताचे संरक्षण होत.

* द्विगृही कायदेमंडळाचे दोष :-

- एकगृही कायदेमंडळाचे जे दोष आहेत तेच दोष द्विगृही कायदेमंडळाचे आहेत.
1. एकगृही कायदेमंडळात जलद गतिने निर्णय घेतला जातो.
 2. वेळ आणि पैशाचा अपव्यय होतो.
 3. पुनरावृत्ती निश्चित करण्यात अडथळा निर्माण होतो.
 4. पुनरावृत्ती होते.
 5. संघराज्याला प्रोत्साहन मिळते.
- इ. दोष द्विगृही कायदेमंडळाचे आहे.

* कार्यदेमंडलाचे कार्य व अधिकार :- डिप्टी *

1. कायदा तयार करणे
2. कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवणे
3. अंदाजपत्रकावर चर्चा करून त्यास मान्यता देणे
4. राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती व सर्वोच्च न्यायालयच्या न्यायालयावर माहाभियोगाचा खेळ चालवणे.
5. राष्ट्रप्रमुख राष्ट्रप्रमुखाच्या निवडीमध्ये मतदान करणे
6. संविधानामध्ये बदल करणे.
7. सरकारचे धोरण उद्देश्य कार्य निश्चित करणे.
8. जनतेच्या तक्रारिनां वाच्य फोडणे.
9. देशात निर्माण झालेल्या समस्या दूर करणे

* कार्यकारी मंडळ :-

कार्यकारी मंडळ हे शासनाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. कार्यदेमंडलाने तयार केलेल्या कायद्यांचे अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रत्येक देशात कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात आहे. कार्यकारी मंडळात राष्ट्रप्रमुख उपराष्ट्रप्रमुख, मंत्रिमंडळ, चा समावेश होतो. कार्यकारी मंडळाचे बौद्धिक निर्णयावरचा नियंत्रण या नावाने ओळखले जाते. धोरण तयार करणे व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी सुमिका शक्यतो कार्यकारी मंडळाद्वारे म्हणजे मंत्रीमंडळाद्वारे केली जाते.

* कार्यकारी मंडळाचे प्रकार :-

कार्यदेमंडळ, द्विमुखी कार्यदेमंडळ व बहुमुखी कार्यदेमंडळ असे प्रकार पडतात.

1. एकमुखी कार्यकारी मंडळ :-

ज्या वासन व्यवस्थेत वासनचा किंवा कार्यकारी मंडळाचा एक प्रमुख असतो. सर्वांसाठी म्हणजे सर्वैधानिक व वास्तविक सत्ता एका व्यक्तीच्या हातात केंद्रित असते. त्यास एकमुखी कार्यकारी मंडळ असे म्हणतात. उदा: अमेरिकेमध्ये एकमुखी कार्यकारी मंडळ असल्याचे आहे. अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष हा वासनचा कार्यकारी मंडळाचा एकमेव प्रमुख आहे. अध्यक्षीय लोकशाही वासन व्यवस्थेचा स्वीकार करणाऱ्या देशात एकमुखी कार्यकारी मंडळ आसल्यात आसते. जॉन स्टुअर्ट मीन यांनीही एकमुखी मंडळाचे समर्थन केले. पूर्वी राजेशाही व छद्मशाही मध्येही एकमुखी कार्यकारी मंडळ आसल्यात होते. *

1. एकमुखी कार्यकारी मंडळाचे गुण :-

1. तात्काळ किंवा जल्द गतिने निर्णय घेतला जातो.
2. एका व्यक्तीवर संपूर्ण जबाबदारी निश्चीत केली जाते.
3. एका व्यक्तीचा आदेश पाळणे सोयीस्कर जाते.
4. एकात्मता निर्माण होते.
5. कार्यक्षमतेत वाढ होते.
6. गुप्ततेच्या दृष्टिने उपयुक्त असते.
7. आणखिल एका व्यक्तीचा कळाने उपयुक्त असते.

इ. गुण हे एकमुखी कार्यकारी मंडळाचे सांगता येतील.

2. एकमुखी कार्यकारी संघाचे दोष :-

1. दुर्बलवाही निर्माण होण्याचा धोका असतो.
2. चुकीचा निर्णय होण्याची शक्यता असते.
3. ज्ञान आणि अनुभवाचा अभाव असतो.
4. एकाच व्यक्तीला अवास्तव महत्त्व प्राप्त होते.
5. सल्लेचा दुरुउपयोग होतो.
6. बेजबाबदारपणा वाढतो.
7. त्याच्यावर नियंत्रण ठेवणे कठिण जाते.

इ. अनेक दोष एकमुखी कार्यकारी संघात दिसून येतात.

* द्विमुखी कार्यकारी संघ

या शासनव्यवस्थेतमध्ये शासनाचे किंवा कार्यकारी संघाचे दोन प्रमुख असतात एक वास्तविक व नामपात्र प्रमुख असतो त्यास द्विमुखीय कार्यकारी संघ असे म्हणतात. संसदीय लोकशाही शासनव्यवस्थेचा स्विकार करणाऱ्या देशात द्विमुखीय कार्यकारी संघ अस्तित्वात असते.

उदा :- भारत व इंग्लंड संविधानाने किंवा कायद्याने पूर्ण सल्ला राष्ट्रपतीच्या हातामध्ये दिलेला आहे. परंतु त्या सल्लेचा प्रत्यक्ष वापर मंत्रीसंघाद्वारे म्हणजे पंतप्रधानाद्वारे केला जातो.

भारत व इंग्लंडमध्ये वास्तविक सल्ला पंतप्रधानाच्या हातात आहे. पंतप्रधान व मंत्रीसंघाच्या सहकार्याने तो काम करतो असतो. संविधानाने इंग्लंडमध्ये राजाना व भारतामध्ये राष्ट्रपतीला पूर्ण अधिकार दिले आहेत.

* वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळ :-

“ ज्या देवामध्ये वासनाची किंवा कार्यकारी मंडळाची सत्ता देवपुढा जास्त व्यक्तीच्या हातात असते. त्या कार्यकारी मंडळाचा वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळ असे म्हणतात ”

प्राचीन काळात अनेक ठिकाणी वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळ आसित्वात होते. अथेन्स नगराच्या फ्रान्स, राशियात वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळ हे आसित्वात होते.

1957 च्या राशियन राज्यक्रांतीनंतर 33 लोकांच्या हातात कार्यकारी मंडळाची सत्ता होती. सध्या फक्त रिव्हिन्सामंडमध्ये वड्डुमुखी किंवा सांघिक कार्यकारी मंडळ आसित्वात आहे. रिव्हिन्सामंडमध्ये वासनाचे सात व्यक्ती प्रमुख आहेत.

* वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळचे गुण :-

1. दुष्मन्नाहिन्या घेऊ नसतो.
2. सत्तेचा गैरवापर होत नाही.
3. अनुभव व ज्ञानाचा फायदा होतो.
4. विवादास्पद समस्या सोडविण्यासाठी वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळ उपयुक्त असते.
5. योग्य निर्णय घेतला जातो.
6. जनताभिमुख राज्यकारभार केला जातो.
- 7.

इ. गुण हे वड्डुमुखी कार्यकारी मंडळचे आहेत.

* बहुमुखी कार्यकारी मंडळाचे दोष :-

1. जबाबदारीचा अभाव दिसून येतो.
2. उत्साहाची कमतरता जाणवते.
3. निर्णय घेण्यास वेळ लागतो.
4. गुणवत्तेचा अभाव असतो.
5. आदेशाची लक्षात कायम नसतो.
6. वेळेचा अपव्यय होतो.
7. मतभेद निर्माण होण्याची शक्यता असते.

इ. अनेक दोष दिसून येतात.

* कार्यकारी मंडळाचे कार्य व अधिकार :-

1. कायद्याची अंमलबजावणी करणे
2. महत्वाच्या पदावरील व्यक्तींच्या नेमणूक करणे
3. नेमलेल्या व्यक्तींच्या कार्येवर नियंत्रण व देखरेख ठेवणे.
4. कार्ये मंडळाने सममत केलेल्या विधेयकाला मान्यता देणे
5. कार्ये मंडळाचे अधिकार बोलवणे
6. कार्ये मंडळासमोर अंदाजपत्र सादर करणे.
7. वट्टदुष्कर्म काढणे
8. भुत्तेगाराची शिक्षा कमी किंवा माफ करणे.
9. पराराष्ट्र धोरण ठरविणे
10. धरणा दुरुस्ती करणे.

इ. विविध प्रकारचे अधिकार व कार्ये हे कार्यकारी मंडळाला प्राप्त पाडवे लागतात.

1 * न्यायमंडल :-

न्यायमंडल हे सरकारचे किंवा शासनाचे एक महत्वाचे अंग आहे. न्यायदान करणे हे त्याचे महत्वाचे कार्य आहे. कायदेमंडळाने तयार केलेल्या कायद्यांचा अर्थ लावणाऱ्या किंवा साविधाचा अर्थ सांगणाऱ्या मंडळाना न्यायमंडल म्हणतात. न्यायमंडळाद्वारे निपटपतीपणाने व निमित्तपणे न्यायदानाचे कार्य केले जाते. त्यामुळे देशात शांतता सुव्यवस्था प्रस्थापित होऊन सामाजिक न्यायचे वातावरण निर्माण होते. नागरिकांच्या सुलभता व बळकट संरक्षण हे न्यायमंडळाद्वारे केले जाते. या सुलभता व बळकट संरक्षणामुळे व्यक्ती विकासाला चालना मिळते. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये न्यायमंडलाचा विशेष महत्त्व असते. न्याय मंडळाच्या निपटपतीपणाच्या व निमित्तपणाच्या सुमिद्धीमुळे त्या शासनाचा यवा प्राप्त होतो.

2) न्यायमंडलाचे प्रकार :-

न्यायानुषंगी दोन प्रकार पडतात ते प्रकार खालीलप्रमाणे -

- 1) एकेरी न्यायव्यवस्था
- 2) दुहेरी न्यायव्यवस्था

1) एकेरी न्यायव्यवस्था :-

एका समान कायदानुसार न्यायदानाचे काम केले जाते असेल किंवा देशातील संपूर्ण जनतेशी एकाच प्रकारचे न्यायानुषंगी असते. त्याला एकेरी न्यायव्यवस्था असे म्हणतात. एकाच शासनव्यवस्थेचा स्वीकार करणाऱ्या देशात एकेरी न्यायव्यवस्था असते. उदा. इंग्लंड, भारत.

2) दुहेरी न्यायव्यवस्था :- "समानातीन व्यक्तीसिती दोन प्रकारची न्यायलय असणे सामान्य जनते साठी वेगळे न्यायालय व प्रशासकीय नोंद दारासाठी वेगळे न्यायालय असेच तर त्याच दुहेरी न्यायलय असे म्हणतात?"

उदा:- फ्रान्स
अमेरिकेमध्येही दुहेरी न्यायव्यवस्था फ्रान्सपेक्षा वेगळी आहे. अमेरिकेमध्ये वेगवेगळ्या कायद्यानुसार न्यायदानाचे कार्य केले जाते. संघ राज्याचा स्विकार कुरणाऱ्या देशात दुहेरी न्याय व्यवस्था दिसून येते.

* न्यायसंठकाचे स्वरूप :-

1) न्यायाधिकांची नेमणूक :-

1. स्वित्झर्लंड व सोव्हिएत राशियामध्ये न्यायाधिकांची नेमणूक कायदेसंठकानुसार केली जाते.
2. भारत, अमेरिका व इंग्लंडमध्ये कार्यकारी संठका द्वारे म्हणजे राष्ट्रप्रमुखाद्वारे न्यायाधिकांची नेमणूक केली जाते.

2) पात्रता :-

1. न्यायाधिग पदावर कोणत्या व्यक्तीस नेमावे याची पात्रता आपापत्या देशाच्या संविधानामध्ये सांगण्यात आली. याच्या बुद्धिमान, अनुभवी व निष्ठाळ कार्य पंडीत असणाऱ्या व्यक्तीस नेमले जाते.

3) वेतन :-

न्यायाधिकाऱ्यानी कोणत्याही अमेगाला वळी पडूनये म्हणून त्यांना भरपूर वेतन, झाले व रतर सुखसायी विल्या जातात.

4) सेवाव्वाखती :-

न्यायाधिकाऱ्याने निपदनपातीपणे व निमित्तिपणे काम करावे यासाठी त्यांना सेवेची व्वाखती दिली जाते.

उदा. आस्तामध्ये राष्ट्रपती न्यायाधीशाची नेमणूक करू शकता पण न्यायाधिकाऱ्याला पदचूर करव्याचा आधिकार राष्ट्रपतीला नाही.

5) बदनामीपासून संरक्षण :-

न्यायादान करताना न्यायाधिकाऱ्याला त्याची बदनामी होणार नाही याची व्वाखती दिली जाते. त्याच्या निर्णयावर टिका करता येत नाही.

6) शारिरीक संरक्षण :-

न्यायाधिकाऱ्यांना दरोडेखोर, गुन्हेगार, अतिरेकी जबाऱ्यांना शिक्षा द्यावा भागत अशा वेळी न्यायाधिकाऱ्यावर शारिरीक आक्रमण होण्याची शिक्ता असते त्यासुळे त्यांना शारिरीक संरक्षण दिने जाते.

२. अनेक कारणांमुळे न्यायानयाने स्वातंत्र्य अभाविता मते.

* न्यायमंडळाचे कार्य :-

- 1) न्यायदान करणे
- 2) राज्यघटनेचे संरक्षण करणे
- 3) नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे
- 4) राष्ट्रप्रमुखाला सल्ला देणे
- 5) कायद्याचा अर्थ लावणे
- 6) राज्या राज्यातील वाद दूर करणे
- 7) न्यायालय पुनर्विलोक करणे

* न्यायालय पुनर्विलोक :-

कायदेमंडळाने केलेला कायदा घटनेशी सुसंगत नसेल किंवा सुलभत लब्ध्याच्या विरुद्ध असेल तर राष्ट्रीय एकता व सार्वभौमता यांना अडथळा निर्माण करणारा असेल तर तो कायदा रद्द करवण्याचा अधिकार न्यायालयास आहे. त्यासच न्यायालय पुनर्विलोकन म्हणतात. भारत, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व कॅनडातील न्यायालयांना न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. इंग्लंड फ्रान्स व राशीना येथील न्यायालयांना हा अधिकार देण्यात आलेला नाही.

-: न्यायमंडळाचे कार्य :-

* शासनचे प्रकार :-

- 1) एकात्म शासन व्यवस्था
- 2) संघात्म शासन व्यवस्था

1) एकात्म शासन व्यवस्था :-

एकात्म शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र - सरकारच्या हातामध्ये संपूर्ण देशाची सत्ता असते. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यात सत्तेचे विभाजन केले जात नाही. संपूर्ण सत्ता केंद्र सरकारला संविदाचे दिनेनी असते. एकात्म शासन व्यवस्थेमध्ये राज्य सरकार कुरव्याच्या हद्दीने घटक राज्य सरकारची निर्मिती केली असते. पण घटकराज्याला ठेवल्याही विषयावर कायदा कुरव्याचा अधिकार नसतो. इंग्लंडमध्ये एकात्म शासन व्यवस्थेचा स्वरूप कुरव्यात आलेला आहे. इंग्लंड प्रमाणेच फ्रान्स, नार्वे, स्वित्झरलंड, जपान, नेपाळ, श्रीलंका, स्पेन या देशांमध्येही एकात्म शासन व्यवस्थेचा स्वरूप कुरव्यात आलेला आहे.

2) एकात्म शासन व्यवस्थेचा अर्थ :-

देशाची सर्व सत्ता केंद्र सरकारच्या हातामध्ये असणे. केंद्र सरकारचे नियंत्रण सर्वां व्यापी सर्व स्तरावर असणे म्हणजे एकात्म शासन व्यवस्था होय. घटक राज्य सरकार व स्थानिक सरकारना तात्पुरत्या स्वरूपाचे अधिकार दिले जातात पण ते केंद्र सरकार ठेवली काढून घेतल्याने ही शासन व्यवस्था नतान देशांमध्ये वाच्य होते.

एकात्म शासन व्यवस्था म्हणजे घटनात्मक दृष्ट्या ज्या सर्व सत्ता केंद्र सरकारच्या

हातामध्ये निश्चित केलेली असते. केंद्रसरकार व राज्यसरकारमध्ये सत्तेचे विभाजन केले जात नाही त्यास एकात्म शासन व्यवस्था असे म्हणतात.

* एकात्म शासनव्यवस्थेची लक्षणे :-

१) सत्तेची केंद्रिकरण :-

एकात्म शासनव्यवस्थेमध्ये सत्तेची केंद्रिकरण झालेली दिसून येते. देशाची संपूर्ण सत्ता एका केंद्रसरकारच्या हातामध्ये असते. स्थानिक व घटक राज्याच्या सरकारपरी केंद्रसरकारचे नियंत्रण असते.

२) एकेरी संविधान :-

एकात्म शासनव्यवस्थेमध्ये संपूर्ण देशासाठी एक संविधान असते. प्रत्येक घटकराज्ये स्वतंत्र राज्यघटना एकात्म शासन व्यवस्थेमध्ये नसते. संविधानातील अथवा त्याच्या अधिकार राहून राज्यकार्य केला जातो.

३) एकेरी नागरिकत्व :-

एकेरी नागरिकत्व म्हणजे देशा मधील कोणत्याही सांगत किंवा घटकराज्यामध्ये राहणाऱ्या व्यक्तीला आपत्पत्त्या घटकराज्याचे नागरिकत्व दिले जात नाही तर देशातील सर्व नागरिक आपत्त्या देशाचे एकच नागरिकत्व दिले जाते. भारतामध्ये इंग्लंडमध्ये एकेरी नागरिकत्वाचाच रबिकार करण्यात आलेला आहे.

4. जेरी न्यायालय :-

"एका समान न्यायदानासाठी कायद्यानुसार न्याय द्यावे काम केले जाते किंवा देवातील संपूर्ण जनेसाठी एक न्यायालय असेत त्याला जेरी न्यायालय असे म्हणतात."

5. घटकराज्याच्या प्रमुखाची केंद्राकडून नेमणूक :-

एकात्म शासन व्यवस्थेचा स्विकार करणाऱ्या देवातील घटकराज्यातील प्रमुखाची उदा. भारताने राज्यपालाची नेमणूक केंद्रसरकारकडून म्हणजेच राष्ट्रप्रमुखाकडून केली जाते. घटकराज्याच्या प्रमुखापर राष्ट्रप्रमुखाने नियंत्रण असते.

6. नवचिक राज्यघटना :-

एकात्म देवाची राज्यघटना नवचिक आहे की ताठर आहे हे घटनादुरुस्तीच्या पद्धतीवरून लक्षात येते. घटना दुरुस्तीची पद्धत साधी, सोपी असेल तर त्या देशाची राज्यघटना नवचिक असते. आणि घटना दुरुस्तीची पद्धत अवघड असेल तर त्या देशाची राज्यघटना ताठर असते. एकात्म शासन व्यवस्थेचा स्विकार करणाऱ्या देवाची राज्यघटना नवचिक असते.

इ. अनेक वैशिष्ट्ये हे एकात्म शासनव्यवस्थेची सांगता येतील.

7. जेरी शासन :-

* संघराज्य :-

"एकात्म वासन व्यवस्थेच्या परस्पर विरोधी असलेल्या वासनाचे स्वल्प म्हणजे संघराज्य होय." राज्याचा संघ म्हणजे संघराज्य. ज्या देशामध्ये केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांच्यात अधिकाराची विभागणी केलेली असते त्या देशामध्ये संघराज्य अस्तित्वात असते. संघराज्य वासन व्यवस्थेच्या स्वरूप केल्यास त्या राज्यात एकात्मता निर्माण होते. केंद्र सरकारच्या कामचा ताण कमी होतो. लोकांना राजकीय शिक्षण प्राप्त होते व जेव्हाही सरकारची दुरुमराही निर्माण होत नसते.

* संघराज्याचा अर्थ :-

संघराज्याचा इंग्रजी भाषेमध्ये Federation असे म्हणतात. Federation हा शब्द लॅटिन भाषेतील foedus या शब्दापासून तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ संधी किंवा करार असा झालेला आहे. यामध्ये दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त घटकराज्य एका कराराद्वारे एकत्र येऊन नवीन राज्याची निर्मिती होते. त्याला संघराज्य असे म्हणतात. मोठा भूप्रदेश व जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशात संघराज्य वासन व्यवस्था अधिक उपयुक्त असते. ज्या देशात केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यात सत्तेची विभागणी केलेली असते त्यास संघराज्य असे म्हणतात.

1. प्रो. डायसी :-

त्या मते, राष्ट्रीय एकता आणि सामर्थ्य याचा घटकराज्याच्या लष्करी समन्वय

साधन्याचा प्रयत्न म्हणजे संघराज्य होय.

अमेरिकेमध्ये सर्वप्रथम संघराज्याचा स्विकार करण्यात आला. अमेरिकेच्या संघराज्यास आदरा संघराज्य म्हणून ओळखले जाते. अमेरिकेप्रमाणे कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, ब्राझील, अर्जेन्टीना, युगोस्लाविया या देशांमध्येही संघराज्याचा स्विकार करण्यात आलेला आहे.

भारतामध्ये संघराज्य आहे. पण भारताच्या संघराज्यास अर्धसंघराज्य किंवा एक्यात्म शासनसूच्य वरचेबद्ध म्हणून संघराज्य या नावाने ओळखले जाते. भारताचे संविधानामध्येही संघराज्य या वाक्यातून रज्याचा संघ (Partly or partly) असल्याचे उल्लेख आहेत.

* संघराज्याचे प्रकार :-

संघराज्याचे दोन प्रकार पडतात. ते खालीलप्रमाणे -

- १) केंद्राकूर्षी संघराज्य
- २) केंद्रोत्सारी संघराज्य

१) केंद्राकूर्षी संघराज्य :-

केंद्राकूर्षी संघराज्य म्हणजेच एक राज्य किंवा वसाहतींनी संघराज्याचे आकृषित होण्याची प्रवृत्ती होय. अनेक एक-राज्य एकात्रित घेऊन जेव्हा केंद्रसरकार किंवा राज्य सरकारची निर्मिती करतात त्यांना केंद्राकूर्षी संघराज्य म्हणतात. उदा.:- अमेरिकेने 13 वसाहती एकत्र येऊन संघराज्याची निर्मिती केली. आधी राज्य व नंतर संघ मसौ पद्धत यामध्ये असते.

२) केंद्रोत्सारी संघराज्य :-

केंद्रसरकारकडून घटक राज्यां
सरकारची निर्मिती करणे म्हणजे केंद्रोत्सारी
संघराज्य होय. निर्माण झालेली घटक राज्यां हे
केंद्रसरकारच्या नियंत्रणाखाली कार्य करतात.

उदा :- भारत व कॅनडा यांचे संघराज्य केंद्रोत्सारी
आहेत यात अगोदर केंद्राची व नंतर घटक
राज्याची नंतर निर्मिती होते. केंद्राकडे शासन
व राज्याकडे कमी अशी अधिकार असतात.

* संघराज्याची वैशिष्ट्ये :-

१) सत्ता विभाजन :-

संघराज्यामध्ये केंद्रसरकार व
घटकराज्य यांच्यामध्ये सत्तेचे विभाजन झाले
असते. संविधानामध्ये तशी तरतूद केली
असते. केंद्रसरकारकडे महत्त्वाचे विषय व घटक
राज्याकडे स्थानिक किंवा प्रादेशिक महत्त्वाचे
विषय सोपविले जातात. शासनात केंद्रसूची (१३)
राज्यसूची (१४) समवृत्ती सूची व बांधाधिकार (१५) या
केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांच्यासत्तेचे विभाजन
करणे आहेत.

२) दुहेरी शासन व्यवस्था :-

संघराज्यामध्ये दुहेरी शासन
व्यवस्था असते. जेकडे संपूर्ण देशाचे शासन
म्हणजे केंद्रसरकार व दुसऱ्याकडे प्रत्येक घटकराज्याचे
सरकार असते. केंद्रसरकार व राज्यसरकारला वेगवेगळे
वेगळे विषयावर कार्य कराव्याचे अधिकार पुरेचे

घटकराज्य सरकारवर केंद्रसरकारचे नियंत्रण
प्रस्थापित झालेले असते.

3. डुहेरी संविधान :-

संघराज्य व्याप्त व्यवस्थेमध्ये
डुहेरी संविधान असते. संपूर्ण देशाची एक
राज्य घटना असते. तसेच देशातील प्रत्येक
घटकराज्याची स्वतंत्र राज्यघटना असते. अमेरिके-
मध्ये डुहेरी संविधान अस्तित्वात आहे.

4. डुहेरी नागरिकत्व :-

संघराज्याचा स्विकार करणाऱ्या
देशातील व्यक्तींना डुहेरी नागरिकत्व प्राप्त होते.
संघराज्याचा स्विकार करणाऱ्या देशातील व्यक्ती
ज्या घटकराज्यामध्ये राहिली. त्या घटकराज्याची
एक नागरिकत्व प्राप्त होते. आणि नंतर देशाचे
दुसरे नागरिकत्व प्राप्त होते.
उदा. अमेरिकेतील लोकांना त्यांच्या घटकराज्याचे
व देशाचे असे डुहेरी नागरिकत्व प्राप्त
होते.

5. डुहेरी न्यायव्यवस्था :-

"समाजातील व्यक्तिसाठी दोन
प्रकारची न्यायालय असेल. सामान्य जनतेसाठी वेळे
न्यायालय व प्रवासकीय नॉ

6) घटकराज्याच्या प्रमुखाची निवड जमतेकडून :-

संघराज्याच्या स्विकार करणाऱ्या देशातील घटकराज्याच्या प्रमुखाची निवड जमतेतकडून केली जाते. केंद्रसरकारकडून किंवा राष्ट्र प्रमुखाकडून त्याची नेमणूक केली जात नाही.
उदा: - अमेरिका

7) परिदृढ किंवा ताठर संविधान :-

एखाद्या देशाची राज्यघटना लवचिक आहे की ताठर असते ही घटनाकृतीच्या पद. घतीवरून लक्षात येते.

8. लिखित राज्यघटना :-

9) न्यायालयाचे अस्तित्व :-

संघराज्याच्या स्विकार करणाऱ्या देशात न्यायालय अस्तित्त्व असते. केंद्रसरकार व घटकराज्यात वाद निर्माण झाल्यास सर्वोच्च न्यायालय तो वाद दूर करते. तसेच कायदे मंडळाने केलेला कायदा संविधानाची सुसंगत नसून मुद्द्याच्या विरुद्ध असून तर तो कुठल्या रदद करण्यास अधिकार सर्वोच्च न्यायालय असते. या अधिकारास न्यायभपीन पुनर्विलोकन असे म्हणतात.